An International Multidisciplinary Journal
अनन्यशास्त्रम्™
(A Unique Treatise of Knowledge)
ISSN:3049-3927 (Online)
Volume: 01 | Issue: 02 | August: 2025
Research Article

ANANYAŚĀSTRAM:
An International Multidisciplinary Journal
(A Unique Treatise of Knowledge)
Peer-Reviewed | Refereed | Open Access Journal
DOI: https://doi.org/10.64328/aimjv01i02019

भारतीयकालगणनायां होराविज्ञानम्

शिवमकुमारः जोषी*

सारांशः

विश्वस्मिन् अस्मदीया भारतीयकालगणना अतीव प्राचीना वैज्ञानिकी सूक्ष्मतमा वर्तते । भारतीयकालगणनैव सूर्यचन्द्रमसोर्गत्यनुसारं प्रचलति । तेन कारणेनास्माकं सर्वेप्युत्सवा नियतकाल एव आयान्ति । भारतीयकालपरिमाणस्य सूक्ष्मतमः कालः परमाणुर्वर्तते तथा बृहत्तमकालो ब्राह्मदिनं विद्यते । तत्र बहूनि परिमाणानि सन्ति, तानि यथा - परमाणु-अणु-पल-विपल-प्रतिपल-निमेष-क्षण-घटी-होरा-प्रहर-अहोरात्र-सप्ताह-पक्ष-मास-अयन-संवत्सर-ब्राह्मदिनादीनि । एषु परिमाणेष्वन्यतस्य होरापरिमाणस्य विज्ञानं प्रस्तूयते । होरा इति शब्दस्य कोर्थः ?, अस्मिन् शब्दे किं संपूर्णे लिङ्गम् ? का च व्युत्पत्तिः ? इति प्रश्नाः सहजतया जायन्ते । तर्हि अग्निपुराणे उक्तं यथा - **चतुर्विंशतिवेलाभिरहोरात्रं प्रचक्षते । पश्चिमादर्द्धसत्रादि होराणां विद्यते क्रमः ।।** राश्यर्द्धभागो होरानाम्ना विज्ञायते । असौ शब्दः स्त्रीलिङ्गे वर्तते । **हृ - गतौ** धातोः **रन्** प्रत्यये कृते होराशब्दो निष्पद्यते । सामान्यतः प्रत्येकस्मिन् दिवसे चतुर्विंशतिहोराः भवन्ति । तत्र यस्य ग्रहस्य प्रथमा होरा भवति, तद्दिनमपि तद्ग्रहनाम्ना ज्ञायते । इत्थमस्माकं सूर्यादिवासराणां नामाभिधानं तथा क्रमनिर्धारणं जायते । तत्र होराणां विशिष्टः क्रमो वर्तते, सूर्यः शुक्रः बुधः चन्द्रः शनिः गुरुः मङ्गलः । अनेन क्रमेण सम्पूर्णस्य होराचक्रस्य निर्माणं भवति । यथा जैनधर्मे यात्रायाः प्राक् चोघडीयादर्शनं भवति तथैव मुहूर्ताभावे माङ्गलिककार्येषु, विद्यारम्भे, विवाहे, नूतनयन्त्रक्रयणे, भूमिक्रयणे इत्यादिषु विविधेषु कार्येषु होरायाः उपयोगिता वर्तते । अनेन प्रकारेण निश्चितग्रहस्य नियतहोरायां कार्यं क्रियते चेदवश्यं तत्तत्कार्येषु सिद्धिः प्राप्यते । एतादृग् विज्ञानमस्माकं भारतीयज्ञानपरम्परायां निहितं वर्तते ।

संदर्भसूचिः भारतीयकालगणना, परिमाणानि, ग्रहाः, होरा, विज्ञानम्, कार्यसिद्धिः ।

**Corresponding Author:* Shivamkumar Joshi, Ph.D. Research Scholar, Department of Sanskrit, Sardar Patel University, Vallabhvidyanagar, Gujarat, India., Email: Joshishivam762@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0009-0001-0249-9058
© 2025 Author(s). Published by Young India Publication, Gandhinagar, Gujarat, India

ANANYAŚĀSTRAM:
An International Multidisciplinary Journal
(A Unique Treatise of Knowledge)
ISSN : 3049-3927(Online)

प्रस्तावना

भारतीयकालगणना इति विषयस्य श्रवणेनैव व्याप्तिन्यायेन वेदानामुपस्थितर्भवति । ऋग्यजुस्सामार्थवाश्चत्वारो वेदा इति सर्वैः सुविदितमेव । अमीषां चतुर्णां वेदानां ज्ञानाय तेषामङ्गानां ज्ञानमनिवार्यम् । तान्यङ्गानि यथा - शिक्षा, कल्पः, व्याकरणम्, निरुक्तम्, छन्दः, ज्योतिषम् । इमानि वेदपुरुषस्य निश्चिताङ्गानि । पाणिनीयशिक्षायामुक्तं यथा -

छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते ।
ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ।।
शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं श्रुतम् ।
तस्मात्साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते ।।

(पा.शि. - ४१,४२)

तत्र ज्योतिषवेदाङ्गे विषयोऽयमन्तर्भवति । भारतीयकालगणना सूर्यचन्द्रमसोर्गत्यनुसारं चलति । अत एव ज्योतिषशास्त्रस्य महिमाविषये ज्योतिषवेदाङ्गप्रशस्तसूक्त्याम् उक्तं यथा-

प्रत्यक्षं ज्योतिषं शास्त्रं चन्द्रार्कौ यत्र साक्षिणौ ।

ज्योतिषं वेदपुरुषस्य चक्षुषी स्तः । यथा मनुष्यः चक्षुषी चक्षुर्भ्यां विना द्रष्टुं न समर्थस्तथैव ज्योतिषशास्त्रस्य ज्ञानेन विना कर्म कर्तुं दुष्करमिति ।

पुरुषसूक्ते सूर्योत्पतिर्विराट्पुरुषस्य नेत्रयोरभवदिति प्रोक्तम् ।
चक्षोः सूर्योऽअजायत । - पुरुषसूक्ते, शु.य. - ३१/१२

सूर्यो जगतोऽस्य नेत्रीभूत एव । अतो भानोर्यावत्यावश्यकता तावत्येव ज्योतिषशास्त्रस्याप्यावश्यकता ।

भारतीयकालगणना श्रेष्ठा सूक्ष्मतमा च वर्तते । इयं गणना ज्योतिषाधारिता वर्तते । एवञ्च ज्योतिषशास्त्रं सूर्यचन्द्रमसोर्गत्यनुसारं चलति । भारतीयकालगणनायां बहूनि परिमाणानि आसते । यथा - पलम्, विपलम्, प्रतिपलम्, निमेषः, क्षणम्, घटी, होरा, मुहूर्त्तम्, प्रहरः, अहोरात्रम्, सप्ताहः, पक्षः, मासः, अयनम्, संवत्सरम्, चतुर्युगम्, मन्वन्तरम्, कल्पः, ब्राह्मदिनम्, परार्द्धम् इत्यादीनि सन्ति ।

ज्योतिषशास्त्रे त्रयः सम्प्रदाया राजन्ते । १ होरा २ सिद्धान्तः ३ संहिता । अधुना मयेह भारतीयज्ञानपरम्परायां होराविज्ञानम् इति विषयमाधारीकृत्य प्रामाणिको यत्नः क्रियते ।

विषय

आदौ तु मानसे बहवः प्रश्ना जायन्ते । होराशब्दस्य कोऽर्थः ? किं लिङ्गम् ? होराशब्दस्य का व्युत्पत्तिः ?

चतुर्विंशतिवेलाभिरहोरात्रं प्रचक्षते ।

ANANYAŚĀSTRAM:
An International Multidisciplinary Journal
(A Unique Treatise of Knowledge)
ISSN : 3049-3927(Online)

पश्चिमार्धसत्रादि होराणां विद्यते क्रमः ।।

- अग्निपुराणे (उद्धृतम्, वाचस्पत्यम्)

राश्यर्द्धभागो होरा स्यात् । - वाचस्पत्यम्

द्विहोरात्मक एको राशिर्भवति, तस्यार्धोऽर्थात् षष्ठिनिमेषात्मिका होरा भवति । इत्थं होरा अर्थात् - 1 Hour. एकस्मिन् दिवसे चतुर्विंशतिहोरा भवन्ति । होराशब्दः स्त्रीलिङ्गे वर्तते ।

हुडृ - गतौ (भ्वादिगणीयः, वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीधातुक्रमाङ्कः - ३५२) इति धातोरुणादिः रन् प्रत्यये कृते होराशब्दो निष्पद्यते ।

ज्योतिषशास्त्रे कालगणनायाः बहूनि परिमाणानि सन्ति । तत्र बृहत्तमं परिमाणं ब्राह्मदिनं विद्यते । इदं होरापरिमाणम् अहोरात्रगणनायामुपयुक्तं भवति ।

होरागणनायाः प्राक् सूर्योदयस्य सूर्यास्तस्य च ज्ञानमतीवावश्यकम् । एवञ्च ऋतूणामनुसारं सूर्योदयसूर्यास्तसमये परिवर्तनमपि भवति तदपि ध्येयम् । कारणं द्वादशहोराः दिवसस्य द्वादशहोराः रात्रेश्च भवन्ति । सूर्योदयाद् दिनस्य होरागणनारम्भः, सूर्यास्तात् रात्रेर्होरागणनारम्भो भवति । होरागणना ग्रहाणां नामानुसारं भवति । तस्यां गणनायां होराणां विशिष्टः क्रमो वर्तते । तत्र सप्त होराः सन्ति । यथा -

१ सूर्यः २ शुक्रः ३ बुधः ४ चन्द्रः ५ शनिः ६ गुरुः ७ मङ्गलः

सप्ताहे वासराणां नामानि ग्रहाणां नाम्ना वर्तन्ते । यस्य ग्रहस्य आद्या होरा भवति, तन्नाम्ना तस्य वासरस्य नामकरणं भवति । यथा - यदि दिवसारम्भे प्रथमा होरा सूर्यस्य भवति तदा स सूर्यवासरः । दिनारम्भे प्रथमा होरा चन्द्रमसो भवति तदा स सोमवासरः । अनेन प्रकारेणास्माकं सप्ताहे रविः, सोमः, मङ्गलः, बुधः, गुरुः, शुक्रः, शनिः इति वाराणां क्रमो वर्तते । अत्र कारणभूतं होराचक्रम् आस्ते ।
दिनस्योत्तमहोराः - सूर्यः, शुक्रः, बृहस्पतिः ।
रात्रेरुत्तमहोराः - चन्द्रः, भौमः, शनिः ।

होराणाम् आवश्यकताः

विविधकार्याणां सिद्ध्यर्थं यथा मुहूर्तदर्शनं क्रियते, तद्वदेव होराया अपि दर्शनं क्रियते । इदं होरापरिमाणं मुहूर्तादपि लघुपरिमाणं वर्तते । कारणं एकस्मिन् मुहूर्ते षण्णवतिनिमेषा अन्तर्भवन्ति । होरायां षष्टिनिमेषा भवन्ति । अतः कदाचित् मुहूर्तं न लभ्यते, तदानीं होरादर्शनेनापि कार्यं साधयितुं शक्यते । विविधेषु कार्येषु

ANANYAŚĀSTRAM:
An International Multidisciplinary Journal
(A Unique Treatise of Knowledge)
ISSN : 3049-3927(Online)

मानवाः होरादर्शनं कुर्वते । यथा - माङ्गलिककार्यार्थम्, विद्यारम्भार्थम्, यात्रारम्भार्थम्, व्यवसायस्य प्रारम्भार्थम्, नूतनवस्तुक्रयणार्थम्, भूमिक्रयणार्थम्, इष्टकार्यसिद्ध्यर्थम् इत्यादिकार्यार्थं जना एतासां होराणां दर्शनं कुर्वन्ति ।

होरानुसारं कर्तव्यकर्माणि

अधुना ग्रहानुसारं कर्तव्यकर्मणां विचारः स्पष्टीक्रियते । कस्य ग्रहस्य होरायां किं कर्म कर्तव्यम् ? इति जिज्ञासाशमनाय अधो विषयोऽयं लिख्यते ।

सूर्यः - सर्वकारनियुक्तेरावेदनम्, राजकीयकार्याणि

चन्द्रः - सर्वकर्माणि

मङ्गलः - ऋणसमाप्तिः, सेनासम्बन्धितकार्याणि, गृहक्रयणम्

बुधः - विद्यारम्भः, व्यवसायकर्माणि, धनालयकार्याणि

गुरुः - विवाहः, वस्त्रक्रयणम्, श्रेष्ठजनमेलनम्

शुक्रः - आभूषणक्रयणम्, स्वर्णरजतव्यवसायः, नूतनवस्त्रधारणम्, कलाकार्याणि

शनिः - गृहनिर्माणारम्भः, लोहसम्बन्धिकार्याणि, कृषिः, न्यायकार्याणि, तैलसम्बन्धितकार्याणि, यन्त्रक्रयणम्

अत्र ग्रहाणानुसारं तत्तद्धोरायां कर्तव्यकर्माणि सामान्येन प्रोक्तानि सन्ति, अन्यान्यपि कार्याणि वयं ग्रहाणां गुणस्वभावाधिपत्यादिकं दृष्ट्वा निश्चितुं शक्नुमः ।

होराचक्रम्

अमुष्मिन् होराचक्रे सप्ताहस्य सम्पूर्णस्य दिनस्य होरा लिखिताः । आसां होराणां गणना सूर्योदयात् प्रारम्भनीया । इदमेव चक्रमविरतं चलति ।

क्रमः	सूर्यवासरः	चन्द्रवासरः	भौमवासरः	बुधवासरः	गुरुवासरः	शुक्रवासरः	शनिवासरः
१	सूर्यः	चन्द्रः	मङ्गलः	बुधः	गुरुः	शुक्रः	शनिः
२	शुक्रः	शनिः	सूर्यः	चन्द्रः	मङ्गलः	बुधः	गुरुः
३	बुधः	गुरुः	शुक्रः	शनिः	सूर्यः	चन्द्रः	मङ्गलः
४	चन्द्रः	मङ्गलः	बुधः	गुरुः	शुक्रः	शनिः	सूर्यः
५	शनिः	सूर्यः	चन्द्रः	मङ्गलः	बुधः	गुरुः	शुक्रः
६	गुरुः	शुक्रः	शनिः	सूर्यः	चन्द्रः	मङ्गलः	बुधः
७	मङ्गलः	बुधः	गुरुः	शुक्रः	शनिः	सूर्यः	चन्द्रः
८	सूर्यः	चन्द्रः	मङ्गलः	बुधः	गुरुः	शुक्रः	शनिः

ANANYAŚĀSTRAM:
An International Multidisciplinary Journal
(A Unique Treatise of Knowledge)
ISSN : 3049-3927(Online)

९	शुक्रः	शनिः	सूर्यः	चन्द्रः	मङ्गलः	बुधः	गुरुः
१०	बुधः	गुरुः	शुक्रः	शनिः	सूर्यः	चन्द्रः	मङ्गलः
११	चन्द्रः	मङ्गलः	बुधः	गुरुः	शुक्रः	शनिः	सूर्यः
१२	शनिः	सूर्यः	चन्द्रः	मङ्गलः	बुधः	गुरुः	शुक्रः
१३	गुरुः	शुक्रः	शनिः	सूर्यः	चन्द्रः	मङ्गलः	बुधः
१४	मङ्गलः	बुधः	गुरुः	शुक्रः	शनिः	सूर्यः	चन्द्रः
१५	सूर्यः	चन्द्रः	मङ्गलः	बुधः	गुरुः	शुक्रः	शनिः
१६	शुक्रः	शनिः	सूर्यः	चन्द्रः	मङ्गलः	बुधः	गुरुः
१७	बुधः	गुरुः	शुक्रः	शनिः	सूर्यः	चन्द्रः	मङ्गलः
१८	चन्द्रः	मङ्गलः	बुधः	गुरुः	शुक्रः	शनिः	सूर्यः
१९	शनिः	सूर्यः	चन्द्रः	मङ्गलः	बुधः	गुरुः	शुक्रः
२०	गुरुः	शुक्रः	शनिः	सूर्यः	चन्द्रः	मङ्गलः	बुधः
२१	मङ्गलः	बुधः	गुरुः	शुक्रः	शनिः	सूर्यः	चन्द्रः
२२	सूर्यः	चन्द्रः	मङ्गलः	बुधः	गुरुः	शुक्रः	शनिः
२३	शुक्रः	शनिः	सूर्यः	चन्द्रः	मङ्गलः	बुधः	गुरुः
२४	बुधः	गुरुः	शुक्रः	शनिः	सूर्यः	चन्द्रः	मङ्गलः

सन्दर्भग्रन्थसूचिः

१ अग्निपुराणम्, व्यासः, गीताप्रेसः गोरखपुरम्

२ पाणिनीयशिक्षा, शिवराजः आचार्यः कौण्डिन्न्यायनः, सम्पादकः - प्रमोदवर्धनः कौण्डिन्न्यायनः, चौखम्बा विद्याभवनम्, वाराणसी

३ बृहत्पाराशरहोराशास्त्रम्, (पराशरऋषिः), गणेशदत्तः पाठकः, सावित्रीठाकुरप्रकाशनम्, रथयात्रा, वाराणसी

४ वाचस्पत्यम्, तारानाथः भट्टाचार्यः

५ यजुर्वेदसंहिता, वेददर्शनाचार्यो महामण्डलेश्वरोऽनन्तविभूषितः स्वामिगङ्गेश्वरानन्द उदासीनः, योगेश्वरगुरुगङ्गेश्वरचैरिटेबलट्रस्ट, तुलसी निवास, डी रोड, चर्चगेट, बम्बई - २०

६ ashtadhyayi.com